

NOVI VOTIVNI RELIJEFI OKONJENIH BOŽANSTVA IZ DALMACIJE

(TABLE XIX—XXI)

U spomen-vijencu kojim su Te, dragi prijatelju, u znak priznanja ili zahvalnosti obdarili kolege, poštovatelji, učenici i prijatelji prigodom Tvojega dvostrukoga jubileja, šezdesetgodišnjice života i tridesetpetgodišnjice naučnog i stručnog rada, naći ćeš krasnog cvijeća plemenitih, šarenih boja i raznolikog oblika, prepletena zelenim grančicama i bujnim lišćem iz brojnih prostranih livada i gajeva naše arheološke i historijske nauke.

Radujem se što sam mogao doprinijeti ukrasu ovog vijenca skromnim kitićem cvijeća i zelenila koje sam ubrao na njivi gdje si sam već rano tražio i našao prve uspjehe, i na kojoj još i danas opetovano sakupljaš lijepe plodove kojima obogaćuješ našu nauku.

Već u svojoj disertaciji naime bavio si se problemima tračkog konjanika, važnim po sebi i također za razumijevanje srodnih kultova, a zatim si nekoliko puta objelodanjivao neke po izgledu skromne olovne reljefne pločice s prilično bogatim prikazima kojima su pristajše nama još nerazjašnjenog kulta davali odraz svojih religioznih osjećaja.¹⁾

Bit ovog kulta ostala nam je više ili manje tajna, budući da nam stari pisci o njemu ništa ne pričaju, i s tog razloga što ovi skromni spomenici nemaju votivnog ili dedikatornog natpisa koji bi nam otkrio barem ime predstavljenih božanstva. Valjda je vjernicima bila zabranjena uporaba riječi na ovim sitnim zavjetnim predmetima, da se nebi profanirala sveta tajna njihovog kulta.

Nekoliko učenjaka se je bavilo dosada interpretacijom ovih spomenika i kušalo je pomoću analognih prikaza razjasniti i upotpuniti zaključke koje nam dozvoljavaju sami reljefi. Pri nedostatku pisanih izvora, i u oskudici korisnih pomagala dužnost je arheologâ da sastave potpun inventar ovih reljefa uz što bolje reprodukcije i što preciznije opise. Poslije drugih istraživača nedavno je to poduzeo i rumunjski mladi arheolog D. Tudor u časopisu rumunjske škole u Rimu: *Ephemeris Dacoromana* VII 1937 str. 189—356 i table I—V svojom raspravom: *I cavalieri danubiani*. U VIII svesku iz god. 1938 istog časopisa autor na str. 445—449 donosa dodatak sa četiri nova spomenika: *Nuove rappresentazioni dei cavalieri danubiani*.

Autor ne donosi u svojoj radnji još nepublicirani materijal splitskog arheološkoga muzeja iz Salone, stoga sam odlučio da ga ovom prigodom priopćim uz druge nove od mene nabavljene komade. Prije samoga opisa kazat ćemo nekoliko uvodnih riječi o karakteru ovih sitnih, ali za religiju u rimskoj imperiji važnih spomenika.

¹⁾ Vjesnik hrv. arheološkoga društva N. S. 1906/7 str. 196 i d., XVI 1935 str. 61 i d. VIII 1905 str. 118 i d. te str. 204 i d., IX

Radi se o jednoj grupi votivnih starina koju sačinjavaju kamene, većim dijelom mramorne pločice skromnih dimenzija s obično vrlo slabo izvedenim reljefima, koji su u staro doba bili pomoću boje jasniji; zatim kovinske pločice, obično olovne, rjeđe iz brončanog lima, kojih je reljef lijevan, odnosno izbočen po kalupu i cizeliran, te konačno nekoliko gema. Ovi sitni spomenici su svojom ogromnom većinom nađeni u srednjem Podunavlju, dakle na teritoriji rimskih provincija Panonije, Dacije, Mezije i Trakije. Iz područja antikle Dalmacije bila su dosada poznata samo tri komada, ali se eto ovom publikacijom broj znatno povećava, tako da možemo i Dalmaciju ubrajati u one pokrajine u kojima je odnosni kult bio jače razvijen. Nekoliko puta bili su ovi spomenici naučno obrađivani; nastojalo se je također da se sastavi jedan corpus svih poznatih. Od ranijih publikacija sačuvala je svoju vrijednost do danas obzirom na skupljeni materijal ona rumunjskoga arheologa T. Antonescu-a,²⁾ ali je najvažnija rasprava na mađarskom jeziku od J. Hampela u *Archaeologiai Értesítő XXIII (1903) str. 305—365* i *XXV (1905) str. 1—16*, odnosno izvadak iz ove od J. Ziehen-a u *Archaeologischer Anzeiger 1904 str. 11—17*. Od novijih studija treba spomenuti odličnu M. Rostovtzeff-a: *Une tablette votive thraco-mithriaque u Mémoires présentés par divers savants a l'académie des inscriptions et belles-lettres, tome XIII, IIe partie 385—416*.

Nedavno je — kako je već spomenuto — kušao D. Tudor da dade sistematsku obradu ovih spomenika i potpun katalog dosada poznatih komada. Ovaj pothvat zaslužuje svaku pažnju i naše priznanje, premda su neka važna pitanja zbog oskudice materijala ostala neriješena.

U rasporedu i metodi Tudor je slijedio klasični primjer F. Cumonta, koji je za mitrijske spomenike, sastavio u jednom dijelu katalog, a u drugom dao sistematski-sintetični traktat o mitrijskoj religiji (*Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra* I, II Bruxelles 1899).

Tudor donosi u drugom dijelu svoje radnje (u katalogu) 130 komada (u spomenutom dodatku još 4, dakle svega 134), a u prvom kritično ispituje prijašnje publikacije, te na temelju priznatih rezultata drugih istraživača i svojih opažanja analizuje elemente kulta kojemu ovi spomenici pripadaju i oprezno nastoji da rekonstruira jezgru, sistem i razvitak ove vjere, te njeno proširenje u Podunavlju.

Nije naša namjera da dajemo ovdje recenziju Tudorove publikacije; pozabavit ćemo se njegovim mišljenjem i njegovim rezultatima koliko nam bude trebalo. Spomenut ćemo samo to da nije ni Tudor još riješio pitanje prave naravi ovih božanstva, i da je stoga oprezno upotrebio potpuno neutralan naziv »i cavalieri danubiani« (dunavski konjanici), koji po našem nahođenju nije najzgodnije izabran.

Glavni prizor prikazan je uvijek u sredini ovih reljefnih pločica: jedan ili dva konjanika jašu preko tijela pobjeđenog neprijatelja (koji put i preko velike ribe) i uzdignutim rukama pozdravljaju žensko božanstvo koje ih čeka i koje hrani njihove konje. Konjanici praćeni su ili dočekani katkada još od nekoliko lica, koja se isto smatraju božanstvene naravi. Povrh ove scene obično su pretstavnici nebeskog svijeta, poprsje Sola i Lune, te zvijezde ili kvadriga boga Sunca u sredini i simboličke živo-

²⁾ Teohari Antonescu, *Cultul Cabirilor in Dacia*, Bucarest 1889. Sr. uopće stariju lite-

raturu koju Tudor pruža u prvoj opasci svoje rasprave.

tinje (zmije, orao, riba itd.). Pojas ispod glavne scene katkada je ispunjen prikazima liturgijskih obreda koji su se obavljali u misterijima toga nama još malo poznatog kulta: žrtva ovna, simbolička smrt i uskrsnuće mystesa, konačni banket. Pored ovih prizora vidimo niz životinja i predmeta koji stoje u vezi s ovim liturgijskim scenama (riba, ovan, lav, pijetao, kornjača, kantharos, kruh, svjetiljke ili kandelabri itd.). Katkada nema uopće ljudskih figura, već je reminiscencija na liturgiju ograničena i reducirana na neke simbolične životinje i na stanovite za kult značajne predmete.

Kod mramornih pločica rijetko nalazimo jasnu i detaljiranu izradbu: u većini slučajeva reljef je samo abociran. Slabu izvedbu nadoknadila je u staro doba donekle boja, kojom su i figure i predmeti postali vjernijim i jasnijim. Kako kod produkcije mitrijskih reljefa tako su i kod izradbe ovih pločica klesari postupali na taj način, da su jedan kanonski fiksirani uzorak slobodno kopirali ispustivši ovo ili ono, katkada i nadodavši nove detalje po svojem nahodanju, po želji naručitelja, ili odvisno od visine ustanovljene cijene.

Broj sačuvanih reljefa je dosta velik da se uporedbom od nekoliko bolje izrađenih primjeraka može odrediti skoro svaki detalj koji je možda na slabijim komadima nejasan, i sam po sebi nerazumljiv. Pri opisivanju niže navedenih novih reljefa upozorit ćemo u takvim slučajevima odmah na analogne bolje komade koji nam omogućuju tačnu definiciju.

1. Pravokutna mramorna pločica (tab. XIX br. 1) nađena g. 1897 u Solinu i odmah nabavljena za arheološki muzej (inv. br. 215 D). Otkinut je donji desni ugao; ploča je 11 cm visoka, 10,8 cm široka i 1,8—1,9 cm debela. Straga je glatko otesana, isto tako na gornjem rubu, dok su ostali rubovi manje fino isklesani. Izradba reljefa priprosta je i bez detalja.

U gornjem, najnižem pojasu u sredini: ptica, valjda orao, otvorenih krila između dvije zmije, lijevo i desno po jedno poprsje: Sol i Luna. Glava boga Sunca označena je nekim sitnim na rubu urezanim brazdama (zrakama). Lijevo do glave Sola ptica u profilu, valjda pijetao.

U glavnom srednjem polju: konjanik koji jaše na desno odjeven je kratkim hitonom, a na glavi izgleda da nosi kapu. Visoko uzdignutom desnom rukom drži kratak predmet, koji ćemo po analogijama protumačiti kao koplje, premda bi mogao biti i buzdovan ili sjekira. Lijeva ruka nije izrađena, zamišljeno je da drži jasno prikazane konjske uzde. Ispod konja leži potrbuške čovjek glavom prema desno. Konju pruža hranu iz valova ili pregače žensko lice u dugu hitonu. To je božica za koju je predloženo više imena, ali kojoj je pravo ime nama nepoznato. Ona je uvijek u prijateljskom odnosu s božanstvom na konju i s njim pretstavlja dvojni, odnosno kada ima dva konjanika, trojni savez koji je glavni stožer ovoga kulta. Do nje stoji bradat čovjek u kratkom hitonu, koji svojom lijevom rukom nešto drži. Na lijevom kraju ovoga friza podignut je stup, a do njega vidi se ženska figura zaogrnutu u velikom, preko glave prevučenom himationu, koja svoju desnicu drži do ustiju.

Za ovo lice koje se obično nalazi u pratnji konjanika ili prisustvuje njegovu dočeku predloženo je i prihvaćeno je od svih interpreta ime Nemesis. Njoj odgovara na protivnoj strani muški pratilac konjanika koji po općem mišljenju pred-

stavlja Marta. Stup postavljen na lijevoj strani glavne kompozicije nalazimo još koji put;³⁾ on ima vjerojatno da karakteriše prostor u kojem se ovaj prizor odigrava, dakle ili hram ili koji sveti temenos.

U donjem pojasu poredana su tri kantharosa; iznad prvoga jedan okrugli hljeb, a povrh drugog i trećeg tri svjetiljke; slijedi stol sa tri glomazne noge (treća je otučena) na kojem leži riba. Ostalo je odlomljeno.

2. Mramorna pločica (tab. XIX br. 2) straga glatko izrađena, nekoč pravokutnog oblika. Prvotni rub sačuvan je samo lijevo i gore. Sada 9,8 cm visoka, 9,6 cm široka i 1,5—1,7 cm debela. Nosi inv. broj 73 D s jedinom opaskom u katalogu da je solinskog podrijetla. Relijef je prilično plitak, površina je dosta istrošena, tako da je nestao svaki detalj. Izradba prosta.

U gornjem frizu: Jaje ili jajolik predmet do koga po jedna zmija sa svake strane diže svoju glavu. U lijevom uglu ostatak poprsja, kojemu je desno odgovaralo drugo (Sol i Luna).

U glavnom polju: konjanik u kratku hitonu s uzdignutom desnom rukom. Pored jedinosti nemogu se više ustanoviti; ako su uopće bile izrađene, bile su bojom bolje istaknute. Ispod konja leži čovjek, kako izgleda bradat. Žensko lice u dugoj haljini pruža konju hranu iz neke dugoljaste zdjele. Tik do njene glave ostatak još jedne figure. Na lijevoj strani konjanika muško lice koje desnom rukom hvata konjski rep, motiv koji se opetuje i na drugom relijefu ove vrsti (Sr. Tudor br. 20, slika 21).^{3a)}

Između glave ovoga lica i izdignute ruke konjanika ima još dva dugoljasta ureza u relijefu. Teško je pogoditi što je klesar s ovim namjeravao; dali je to ostatak slabo započete ruke ili da li se radi o naborima haljine koja se u zraku lepršala.

3. Ulomak (desni gornji ugao) pačetvorne mramorne pločice (tab. XX br. 3); iz muzejskog depôta, donesen vjerojatno iz Solina. Visina još 7 cm, širina 8,3 cm, debljina 1,6 cm.

U gornjem pojasu: dvije zmijske koje se dižu do otvora kantharosa, desno poprsje, valjda Lune. Od glavnog prizora ostale su nam samo tri glave na desnoj strani. Prva je vjerojatno ženska, druga bradata, treća valjda muška nosi šiljastu kapu. Ovo treće lice drži svojom l. rukom neki predmet (možda štit).

Kantharos u gornjem pojasu između dviju zmijske markira vjerojatno sredinu čitave pločice: stoga možemo donekle sa sigurnošću zaključiti, da je i na ovom relijefu predstavljen samo jedan konjanik.

4. Fragment (tab. XX br. 2) mramorne pločice s lijevom rubom, iz Solina. Visina 7,7 cm, širina 5,3 cm, debljina 1,6 cm. Plitak relijef, surova izradba. Iznad široke vrpce ostatak jednoga poprsja (Sol). Od glavne scene ostao je samo gornji dio dviju figura koje se nedaju jasnije opredijeliti. Ne pripada, kako možda izgleda, relijefu broj 3.

5. Fragment pločice (tab. XX br. 5) od vapnenca otraga samo hrapavo abociran; iz Solina, širok 8,6 cm, visok 8 cm, debeo do 2,3 cm. Rub samo na desnoj strani. U gornjem frizu ostatak poprsja (Lune), tik do njega lijevo kantharos ili svjetiljka.

³⁾ Sr. kod Tudora br. 56 i 57 uz slike 51 i 52 (Carnuntum), gdje je stup s kapitelom još bolji i jasnije isklesan; sr. i naš br. 7.

^{3a)} Isto tako na kalupu iz Ferdinanda (Bug.) kod G. I. Kazarova u Dölgerovoj Spomenici PISCICULI tabla V 1 i str. 146.

Od pretstave u glavnom polju ostao je na desnom rubu gornji dio jedne ženske (?) i tik do nje jedne malo veće muške figure s frigijskom kapom. Možda je ispod podbratka ženske glave rudiment ruke (Nemesis). Od konjanika sačuvao se je još obris glave sa šiljastom kapom i uzdignuta ruka koja drži kratko koplje. Konjanik jašio je — kako izgleda — prema lijevoj strani; stoga je možda njemu nasuprot bio drugi okrenut prema desnoj strani. Kada je naime samo jedan konjanik prikazan, on redovito jaše na desno.

6. Ulomak (donji lijevi ugao) mramorne pločice iz Solina (tab. XX br. 4), visok 6,7 cm, dug 8,2 cm, debeo 1,5 cm. Od reljefa ostao je dio prizora koji se redovito nalazi na donjem pojasu ovih votivnih pločica. Vidi se još deblo stabla o kojemu visi truplo životinje bez glave (ovna), koju čovjek para. Ispod životinje kantharos za krv žrtve; otsječena glava ovna leži na zemlji. Povrh glave predmet koso-pačetvornog oblika s nekim vodoravnim urezima ili rebrima. Teško je ustanoviti što zapravo predstavlja ovaj tako nedovoljno označeni predmet. Očevidno stoji u nekakvoj vezi sa žrtvom. Ako tražimo da li ga možda ima na drugim spomenicima ove vrsti, naći ćemo ga doista u donjem frizu i to baš između ovnujske glave i kantharosa na ploči u beogradskom muzeju iz Paračina (Tudor br. 33 slika 30). Tudor ga je protumačio kao pećme (graticola), ali stavlja upitnik kod ove riječi.⁴⁾

Nailazimo ga opet i na reljefu iz Apuluma (Tudor br. 1 slika 5) i to na kraju donjeg friza. Tudor kaže da je to »una colonnetta contorta«; doista predmet onako izgleda, ali što bi imao da nam naznači ovakav savinut stupić koji ne dopire do dna friza? Opet ga vidimo na početku donjega pojasa pločice iz Potaise (Tudor br. 11 slika 15), tik do pijetla i ovna, isto tako na onoj iz Intercise (Tudor br. 70 slika 64). Tudor vidi također ovdje »una colonnetta contorta«, premda ovakvih stupića s vodoravnim (!) kanelurama kako na pr. na br. 11 uopće nema. Možda je isti predmet također i na reljefu iz Brigetia (Tudor br. 61 uz nedovoljnu sliku 55), i na onom iz museo Kircheriano (Tudor br. 111 slika 70, koja pokazuje nejasnu izradbu baš u donjem pojasu).

Nažalost na nijednom komadu ovaj predmet nije dovoljno jasno i precizno izrađen. Stoga je teško dati mu njegovo pravo ime. Držimo da je isključeno da se radi o koso kaneliranu stupiću. Više zamamljiv je prijedlog da se radi o pećmama (roštilju), koje bi bile opravdane u neposrednoj blizini predmeta koji su u nekoj vezi sa žrtvom i svetom gozbom. Međutim ne zadovoljava ni ova interpretacija kada pećme⁵⁾ na nekim reljefima ove vrsti imaju sasvim drugi oblik (Tudor br. 44 slika 39 i br. 112, slika 2 na tabli V). Što se našega reljefa i pločice iz Paračina tiče (Tudor br. 33), uzeo sam u kombinaciju mogućnost da se radi o crijevima izvađenim iz utrobe životinje, a kod drugih spomenika mislio sam na crijeva ovijena okolo drvenog štapa. Ali priznajem da nisam ni sam zadovoljan s tim prijedlogom. Možda će nam koji novi reljef sa boljom izradbom dati pravo rješenje zagonetnog objekta.

⁴⁾ Tudor opetovano prigovara autorima ranijih publikacija sličnih reljefa da ne pružaju dovoljno jasne slike po dobrim fotografijama. Nažalost moramo konstatovati da su neke slike i u njegovoj publikaciji nedostatne, druge reproduciraju crtež, a lako se je mogla

dobiti dobra fotografija: na pr. baš kod br. 33 iz beogradskog muzeja koji nas zanima.

⁵⁾ Ovo tumačenje pačetvornog predmeta s križem, odnosno s gustim rebrima općenito je prihvaćeno i vrlo je vjerovatno, ali nije nipošto sasvim sigurno.

7. Ulomak mramorne pločice iz Solina (tab. XX br. 1), nađen 1926 g. u gomili kamenja unutar bedema stare Salone; visok 5,3 cm, širok 9,7 cm, deo do 2 cm. Prema gore pločica svršava nepravilno polukružno. Relijef je jedva abociran, izradba sasvim površna, tako da se pojedinosti mogu teško prepoznati. U gornjem segmentu dva poprsja (Sol i Luna); potpuno je zagonetno što je moralo biti u sredini, možda ptica (orao?) s otvorenim krilima kako gore naš br. 1. Nejasni su i predmeti koji ispunjavaju kutiće; nezna se da li je uopće klesar imao namjeru da ovdje nešto prikaže. U glavnom polju dva konjanika heraldično postavljena lijevo i desno od ženskog lica koje hrani njihove konje. Lijevi jahač drži desnu ruku uzdignutu, desni vidljivom rukom upravlja uzdama. Na lijevom rubu stup i ženska figura, desno joj odgovara čovjek s buzdovanom (?). Po vanjskom obliku naša ploča stoji najbliže jednoj iz Sarmicegetuse (Tudor br. 8 slika 12), koja u gornjem segmentu također ima orla između Sola i Lune.

8. Pačetvorna pločica (tab. XXI br. 1) iz sivog, valjda lokalnog vapnenca, duga 14 cm, visoka 10,8 cm, debela 8 cm; nađena 1924 godine na duvanjskom polju, u blizini Tomislavgrada (Županjca), dakle na teritoriju staroga Delminiuma. Relijef je na uglovima nešto oštećen, inače dobro sačuvan. Izradba je dosta jasna, ali prilično primitivna. Na lijevom konju ima tragova crvene boje, što je dokaz da je čitav relijef bio nekada bojom ukrašen. U gornjem, glavnom polju dva mlada konjanika, postavljena jedan prama drugomu strogo simetrično. Svaki je odjeven kratkim hitonom i rukom — izrađena je samo jedna — drži uzde konja; svaki ima dugu kosu. Ispod jednog i drugog konja leži potrbuške, glavom prema vani, čovjek, desni je možda bradat. Tijelo je jedva kojim potezom naznačeno, ipak nebih rekao da su ovi pobijeđenici zamišljeni goli. Između konjanika stoji žensko lice u dugačkom pripasanom hitonu. Ona pruža konjima hranu iz neke dugoljaste posude ili možda iz neke marame. Na lijevom gornjem uglu je poprsje koje je po još sačuvanim naborima haljine i po načinu frizure najvjerovatnije ženskoga lica. Dok nam je jasno da je figura pretstavljena u sredini božica hraniteljica konja, možemo dvojiti, jeli lice u lijevom kutu jedno od pratnje konjanika, ili možda poprsje Lunino. Prvo nam izgleda vjerovatnije.

U sredini donjega nižega pojasa stoji stol koji ima samo dvije izrađene noge, i na kojem leže tri hljeba. Lijevo riba i ptica okrenute prema stolu, desno ovan, te povrh njega niska posuda sa tri noge, valjda thymiaterion. Životinje pretstavljaju objekte žrtve, ali vjerovatno one istodobno aludiraju simbolično i na elemente svijeta, na zemlju, vodu i zrak. U ovom slučaju nije isključeno da thymiaterion potsjeća i na četvrti elemenat, na vatru.

Ova reljefna pločica koncizno i jasno nam predočuje glavna božanstva kulta, trojni savez dvaju konjanika i božice koja ih čeka i koja hrani njihove konje. Protivnici jahača leže pobijeđeni i mrtvi na zemlji ispod konja. To je dakle pravi i liturgijski, po kanonskoj shemi fiksirani prikaz glavnih činilaca kulta. Od drugih božanstva koja u tom kultu igraju manje važnu, sporednu ulogu, nalazimo samo jednoga pretstavnika.

9. Olovna pločica (tab. XXI br. 2) nađena otprilike g. 1920 u okolini Ljubuškoga; bila je dugo vremena u posjedu monopolskog višeg inspektora gosp. E. Starkla u

Čapljini koji ju je hvalevrijednom susretljivošću prepustio nedavno arheološkom muzeju u Splitu (inv. br. H 4975). Visoka je 8,7 cm, široka 7,7 cm, debela 1,5—2 mm; teži 107 grama. Oblik je dobro očuvan, samo reljef je valjda još ispočetka nejasno otisnut iz kalupa, a s vremenom se je njegova površina prilično oštetila i postala nejasna. Istu formu imaju dvije olovne pločice iz Sirmiuma (Srpske Mitrovice), sada u zagrebačkom muzeju, koje je V. Hoffiller publicirao u zagrebačkom Vjesniku N. S. VIII 118 slika 1 i IX 196—198 slika 2, po njemu Rostovtzeff na n. mj. tabla III/2 i D. Tudor u svojem Katalogu br. 100 i 99, na tabli IV/1, 2.

Već prvi pogled nam dokazuje da je naša pločica lijevana iz istoga kalupa kao ona druga iz Sirmiuma (Tudor br. 99); čak i mali nedostatak u kalupu tik do sredine okruglog okvira na lijevoj strani nalazi se na jednoj i drugoj pločici. Stoga smo smatrali shodnim da na tabli XXI postavimo ove dvije slike, jednu pored druge. Za one partije reljefa koje su nejasne na našem komadu, tražit ćemo, bolje otiske na analognomu iz Srpske Mitrovice.

Naša pločica daje nam vanjske obrise i glavni raspored reljefa u cjelini. Kvadrat uokviren piknjastom crtom okrunjen je jednim srednjim i po jednim pobočnim akroterom. Srednji akroter ukrašen je ribom na desno. Okolo ribe su četiri sitne piknjice, u pobočnim akroterima još su po dvije, koje možemo tumačiti kao zvijezde, ako nisu upotrebljene samo dekorativno⁶⁾.

U kvadrat upisan je krug koji vanjskom jačom a nutarnjom tanjom crtom uokviruje tri pojasa reljefa. Uglovi kvadrata ispunjeni su sa četiri poprsja; bista u donjem lijevom uglu izgleda da je bradata i da ima bujnu kosu. Obično takva poprsja predstavljaju ili četiri godišnja doba ili četiri vjetra.

Unutar kruga, u sredini, stoji ženska figura s uzdignutom desnicom, do nje lijevo bista Sola, desno Lune s mjesečevim srpom. Nad njima su u okruglom okviru kao tri jače piknje ili glave triju čavala. Ni V. Hoffiller ni M. Rostovtzeff ih u opisu ne spominju. Mislimo da nisu slučajne, ali se ne možemo slagati s Tudorom (str. 334) koji hoće da u njima prepozna dvije zmijske glave. Vjerovatno je da su to zvijezde koje naznačuju nebeski svod.

Lijevo, nešto niže od Sola, nalazi se stol na tri noge, a na njemu tri hljeba (?), desno od Lune je vrč, i još neki predmet (ovnova glava?). U srednjem redu prikazan je glavni prizor ovih pločica: dvojica konjanika, te između njih žensko lice koje iz zdjele ili iz nabranog odijela pruža konjima hranu.

Detalji jahača nisu potpuno jasni; ipak se može toliko raspoznati da svaki uzdiže jednu ruku u znak pozdrava, dok drugom drži koplje, i da su odjeveni kratkom kabanicom koja u zraku leprša. Ispod svakog konja leži ispružen čovjek. Lijevo od konjanika je ljudska figura, ali jako nejasna. Na primjerku iz Sirmiuma može se ipak ustanoviti da tu stoji vojnik s kopljem. Na desnoj strani četiri kruga, i jedna svjetiljka (?).

U trećem najnižem redu: u sredini stablo s kojega visi obješena životinja (ovan), bez glave, i čovjek koji joj vadi utrobu. Lijevo se nalazi pijetao, okrenut prema

⁶⁾ Hoffiller u Vjesniku IX 197 govori o nekom šiljastom predmetu u desnom kutu; po

našem mišljenju radi se samo o nešto izobličenoj piknji.

sredini, desno kandelabar (Hoffiller: »zmija ili stol s jednom nogom«) i još jedan predmet koji se neda opredijeliti (vrč i dvije malene piknje?).

Već smo istakli da je naš reljef otisnut iz istoga kalupa kao onaj iz Sirmiuma (Tudor br. 99); dosada drugih identičnih komada nema.

Vjernici, pristaše kulta o kojem nam nažalost još odveć nejasno govore ovi i slični spomenici, izgleda da su pretežno tražili i volili olovne pločice pačetrovornog oblika na kojima su svi prizori rasporedani u četiri reda unutar velike arkade sa dva stupa kao u nekoj edikuli, dakle tipove Tudor tabla III₂, III₃ i I₁, koji su međusobom slični ali ne identični. Dosada je u nalazima najbrojniji prvi, kojega nam sliku daje tabla III₂ sa 10 odljevaka (br. 76—85 kod Tudora); onda dolazi III₃ sa 7 kopija (br. 86—92), te I₁ sa 6 kopija (br. 71—75 i 134). Drugi tipovi su zastupani s manje brojeva, tako onaj slike 65 sa 4 primjerka (br. 95—98), slike 66 sa 3 odljevka (br. 101—103), slike 68 sa 3 (br. 106—108), slike 67 sa 2 komada (br. 104, 105), slike na tabli II₂ sa 2 komada (br. 93, 94) te napokon naš tip sa 2 kopije (br. 99 i naš br. 9).

Za ovu statistiku poslužili smo se podacima D. Tudora koji nije konsekventan u opisivanju komada istoga oblika, i s jednakim prizorima; jedanput na pr. kaže da su takvi komadi slični, drugiput da su »identični«.

Važno bi bilo ustanoviti sve primjerke koji bezdvojbno potječu iz jednog te istog kalupa. Takva statistika mogla bi valjda nešto doprinijeti k rješenju pitanja, gdje su se izrađivali ovi olovni reljefi, i s time u vezi problema, iz kojih središta se je kult raširio. I malene mramorne pločice dale su se bez ikakve poteškoće eksportirati. Usporedba reljefne izradbe, i još više eventualna identičnost mramorne vrsti dat će možda još važnih rezultata. Svakako, D. Tudor ili netko drugi, kad bude opet obrađivao ove spomenike, morat će bezdvojbno voditi računa i o ovim problemima.

Svrha ove naše publikacije bila je, da se objelodani još nepoznati materijal iz splitskog muzeja, i da se tako upotpuni katalog sastavljen od D. Tudora. Iz područja antike Dalmacije taj katalog ima samo tri komada: jedan mramorni reljef iz Aequuma (sada u sinjskom franjevačkom muzeju) br. 100, i dvije olovne pločice, br. 74 i 92, jednu iz Halapića kod Glamoča, drugu iz Hana Vitez u dolini Lašve (sada obe u sarajevskom muzeju⁷). Ovaj mršavi broj umnožio se sada sa devet novih komada, sedam iz Salone, jednim iz Delminiuma, i jednom olovnom pločicom iz Ljubuškoga (Bigeste). Time je dokazano da je kult okonjenih božanstva bio uhvatio dosta jakog korjena i u rimskoj Dalmaciji, osobito u kapitali pokrajine, u Saloni kamo su u prvom redu trgovački odnosi, ali ne manje i vojnički i administrativni interesi zvali mnogo stranog svijeta, osobito iz Podunavlja⁸).

Preglednu kartu o rasprostranjenju kulta naših spomenika koju je dao D. Tudor na str. 199, treba sada potpuniti s nekoliko novih mjesta. Budući da je na ovoj karti

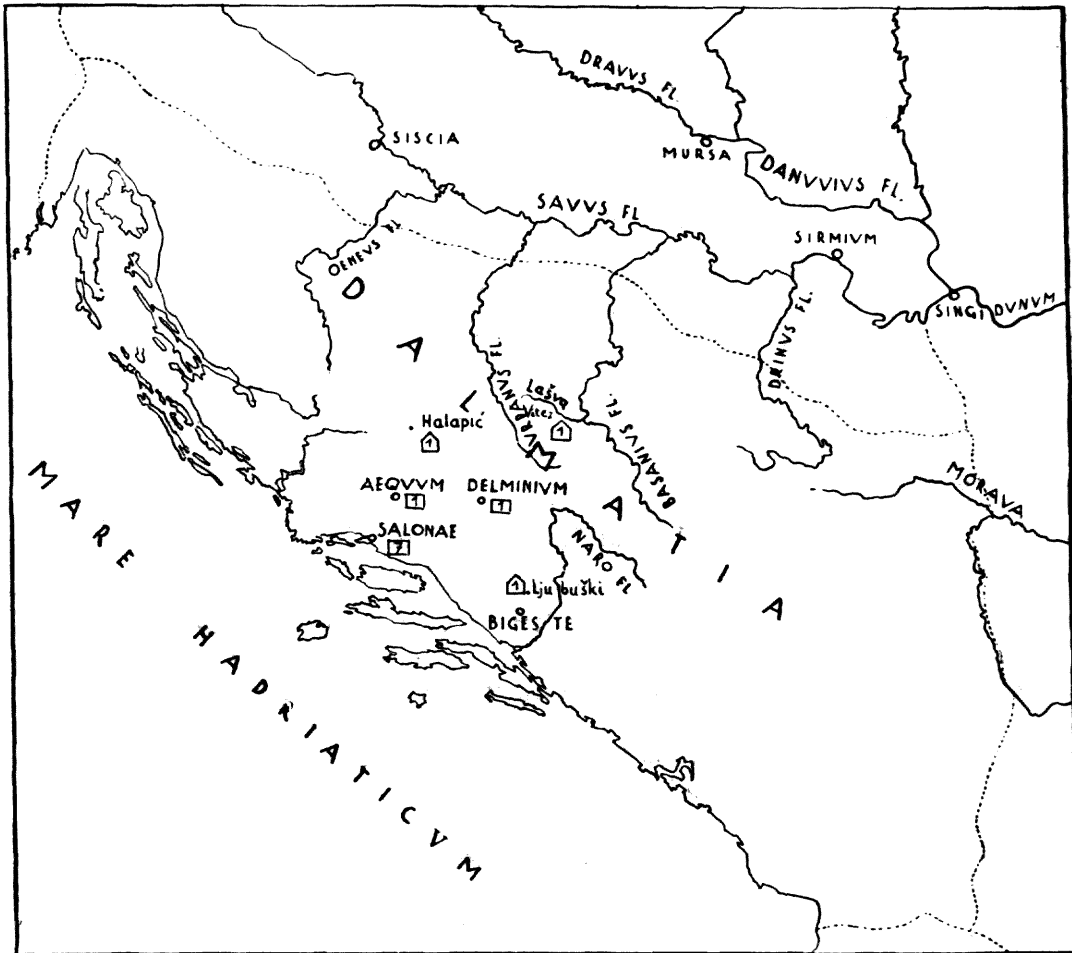
⁷) Neznamo zašto D. Tudor nije ove dvije pločice uvrstio u V poglavlje: Dalmatia, kamo spadaju mjesto u grupu Panonije. Valjda ih je htio imati na okupu s komadima s kojima su dalmatinske pločice identične, prva s br. 71—73, druga s br. 86—91. Ali je mogao i u

poglavlju Dalmacije naglasiti da su ove pločice iz istog kalupa kao i one nađene u Panoniji.

⁸) Sr. C. Patsch u Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina VI str. 262 i dalje: Dalmatien und Dacien.

ono malo što ima od antikle pokrajine Dalmacije netačno⁹⁾, dajemo ovdje ispravnu kartu s točno naznačenim mjestima nalaza kamenih i olovnih pločica¹⁰⁾.

Pregledna karta antikle Dalmacije sa nalazištima spomenika okonjenih božanstva

Spomenici koje smo ovdje objelodanili ne pružaju novih još nepoznatih elemenata za razumijevanje, i za rekonstrukciju kulta nama još prilično zagonetnih i tajanstvenih božanstva na konju, ali nam ipak daju nekoliko zanimljivih pojedinosti

⁹⁾ Stara kolonija Aequum položena je u geografskoj širini otoka Korčule, dok ona leži sjeverno od Salone i otoka Brača. Isto važi za mjesto Halapić kod Glamoča. Rijeka Lašva, u čijoj dolini se nalazi Han Vitez, prtok je Bosne, a nipošto Drine. Isto tako nije ni istočna granica antikle Dalmacije ispravno izvučena.

¹⁰⁾ I sa teritorija stare Panonije ima sada novih komada, na pr. jedna mramorna pločica

iz Nove Gradiške koja će vjerovatno dospjeti u zagrebački muzej, i biti publicirana u zagrebačkom Vjesniku. Iz Mezije (selo Ezerče, srez Razgrad u Bugarskoj) objelodanio je nedavno jedan novi reljef G. J. Kazarov u Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts, Anzeiger 1933 na str. 198 slika 2, drugi iz Ferdinanda u Dölgerovoj Spomenici »Pisciculi« na tabli 5, 1.

koje će se bezdvojbena morati uzeti u obzir kada se opet bude sistematski raspravljalo o tom kultu¹¹).

U pogledu datiranja ovih reljefa M. Rostovtzeff¹²) podijelio je sve spomenike u tri grupe; u prvu je uvrstio mramorne reljefe s jednim konjanikom koje on smatra najstarijim (konac I vijeka po Kr. do druge polovice II. v. po Kr.), u drugu je postavio kovinske pločice od kojih bolje izrađene po njegovu mišljenju spadaju u II. v., loše u III. v., napokon u III grupu sve ostale kamene pločice koje ispunjavaju III vijek. Rostovtzeff je možda datirao reljefe I grupe malo prerano, inače je njegov raspored dobar. D. Tudor u svojoj radnji na str. 209 (odnosno 21 u posebnom otisku) razlikuje samo dva velika razreda. Razred A obuhvaća reljefe samo s jednim konjanikom, razred B one sa dva jahača (broj se je podvostručio — tako misli Tudor — pod uplivom kulta Dioskura). Prvi razred — unutar kojega Tudor diferencira tri grupe — spada u glavnome u II vijek, drugi koji on dijeli čak u deset manjih odjeljenja, ispunjava razdoblje od konca II do sredine IV vijeka.

Naše reljefe morat ćemo uvrstiti, po stilskim kriterijima, i po načinu izradbe, u III vijek po Kr.; najstariji su valjda br. 1 i 2 s jednim konjanikom, koje ćemo s velikom vjerojatnošću uvrstiti u prve decenije toga vijeka.

ZUSAMMENFASSUNG

Die größtenteils im Gebiete der mittleren und unteren Donau gefundenen kleinen Votivreliefs (Marmorplatten und Blei-, selten Bronzetafelchen) mit Darstellung von gewöhnlich zwei Reitergottheiten (die Zahl der Denkmäler mit einer Reitergottheit ist verhältnismäßig klein) begleitet von einem größeren oder kleineren Gefolge (bisher sog. Kabirenreliefs, thrakisch-mithrische Weihereliefs und ähnlich benannt) sind neuerdings von D. Tudor in der *Ephemeris Dacoromana* VII 1937 S. 189—356 mit Tafel I—V unter dem Titel: »I cavalieri danubiani« systematisch behandelt worden. Ein kleiner Nachtrag dazu erschien unlängst in derselben Zeitschrift VIII 1938 auf S. 445—449. D. Tudor gibt einen Katalog mit 130 bzw. 134 Nummern, der Anspruch auf Vollständigkeit erhebt, und überprüft kritisch die Resultate der ganzen früheren Literatur.

¹¹) S nekim problemima ovoga kulta načelno sam se pozabavio prigodom publikacije sličnih reljefa od mene otkopanih u području staroga Poetovija (Sr. Österr. Jahreshefte XVII 1914 Beiblatt str. 94 i dalje, str. 144 i dalje). Neke moje interpretacije, osobito o liturgijskoj fiktivnoj smrti i o uskrснуću mystesa prihvatio je M. Rostovtzeff na n. mj. str. 396 i D. Tudor na n. mj. str. 270, dok je Kern u Pauly-Wissowa-Krolls Realencyklopädie X sub voce *Kabeiros* und *Kabeiroi* na str. 1448 i dalje otklonio svaki odnos ovih konjanika s tračkim kabirima. U svojem »Führer durch Poetovio« na str. 155 i 157 nazvao sam ove spomenike »sogenannte Kabirenreliefs«. (Sr. i slovensko izda-

nje na str. 152). Ali upliv mitrijske religije na ovaj kult i na odnosne spomenike pretpostavljam i prihvaćam također i ja (Sr. Österr. Jahreshefte XVII 1914 Beiblatt str. 100, Führer durch Poetovio na str. 157).

Uvaženi učenjak F. Cumont, danas najbolji poznavalac antiknih orijentalnih religija, priopćio je u svojoj recenziji Tudorove studije (*Revue archéologique* 1938 tome XII 67—70) mišljenje da su naši sitni reljefi imali pretežno profilaktički karakter, te da su služili nosiocu za života kao amulet protiv svakog zla i u istoj funkciji bili višekrat položeni u grobove.

¹²) Na n. mj. str. 4, odnosno 388.

Aus dem Gebiete der antiken Provinz Dalmatien*) werden nur drei Reliefs angeführt, die Tudor aus den Publikationen kennt, ein Marmortäfelchen aus Aequum, Tudor no. 100 (jetzt im Franciskanermuseum von Sinj) und je ein Bleitäfelchen aus Halapić bei Glamoč, Tudor no. 74 und aus Han Compagnie-Vitez im Lašvatale, Tudor no. 92 (beide jetzt im Museum von Sarajevo).

Zur Vervollständigung des Katalogs werden hier einige neue Stücke aus dem archaeologischen Museum von Split mitgeteilt, die der Unterzeichnete teils im Museumsdepôt vorgefunden, teils in den letzten Jahren erworben hat. Sieben Stücke stammen aus Salona (no. 1—7 mit Abb. auf Taf. XIX und XX), eine Platte aus dem Gebiete von Delminium (no. 8, Abb. auf Taf. XXI₁) und ein Bleitäfelchen (no. 9 Abb. auf Taf. XXI₂) aus der Umgebung von Bigeste (Ljubuški), so daß jetzt Dalmatien mit 12 Stück vertreten ist (vgl. die Karte auf S. 190). Von den Reliefs aus Salona haben drei Stück nur eine Reitergottheit, no. 1, 2, 3, das letzte (no. 7) zeigt das Reiterpaar, so vermutlich auch no. 5. Bemerkenswert ist bei no. 1 und 7 die Säule links zu Beginn der Hauptdarstellung, die auch bei zwei Carnuntiner Stücken (Tudor no. 56 und 57) nahezu an derselben Stelle erscheint und wohl den Kultraum andeuten soll.

Auf dem Fragmente no. 6 ist über dem Widderschädel ein schwer zu deutender Gegenstand von rhombenförmigem Umriss mit horizontalen Kerben oder Rippen dargestellt. Offenbar steht er in irgendeiner Beziehung zu dem Opfer, bzw. zu dem Ausweiden des Opfertieres. Der Unterzeichnete glaubt denselben Gegenstand auch auf den Reliefs Tudor no. 1, 11, 33 und 70, vermutlich auch auf no. 61 und 111 und zwar immer im untersten Streifen der Darstellung wiedererkennen zu dürfen, der von Tudor als »graticola«, Rost oder als Trommel einer gewundenen kannelierten Säule gedeutet wird. Da dieser fragliche Gegenstand vermutlich in engerer Beziehung zum Kultopfer steht, darf er vielleicht als Eingeweide des Opfertieres erklärt werden.

Das Bleitäfelchen aus Ljubuški ist aus derselben Form gegossen wie das Stück Tudor no. 99 (Tafel XXI₃) aus Sirmium (jetzt im Museum von Zagreb).

Die hier mitgeteilten Stücke gehören alle ins III. Jahrhundert nach Chr. Die Reliefs no. 1 und 2 mit nur einer Reitergottheit stammen als älteste vermutlich aus dem Beginn dieses Jahrhunderts.

SPLIT

MIHOVIL ABRAMIĆ

*) Auf der Karte Fig. 1 bei D. Tudor, die eine Übersicht über das Verbreitungsgebiet dieser Denkmälerklasse geben will, sind alle drei Orte der Provinz Dalmatien unrichtig fixiert. Das

Flüßchen Lašva, an dem Vitez liegt, ergießt sich in die Bosna, nicht in die Drina. Richtiggestellt in der Kartenskizze auf S. 305.